

Oksana Levytska

Ukrainian Academy of Printing; Lviv Polytechnic National University, Ukraine  
ORCID: 0000-0002-5033-4661

## **Автопортрет на тлі жорстокої доби: Катерина Білокур в епістолярному, спогадовому та мистецькому дискурсах**

### **Self-Portrait Against the Backdrop of Violent Age: Kateryna Bilokur in the Discourse of Letters, Art, and Memories**

#### **Abstract**

Ukrainian history is once again experiencing increased interest in its past, namely the history of Ukrainian art and artists as seen through the lens of postcolonial studies and research of self-narrative. While reading autobiographical documents of artists, it is important to involve interdisciplinary practices and a broader context of documents from a specific era as well as the artistic discourse.

A corpus of Kateryna Bilokur's letters compiled and edited by Mykola Kaharlytskyi is a written testimony of self-narrative amid violent circumstances – the people's artist was contemporary of the twentieth century, her life and creative biography have clearly overlapped with the dramatic events in the history of Ukraine, including two world wars, the Soviet government coming to power, Holodomor, German occupation, a famine of 1947, political repressions of Ukrainian artists. Kateryna Bilokur's letters to Stepan Taranushenko and other prominent cultural figures of the time are compelling evidence of her resilience, willpower and internal opposition to the system. Memories about the artist record her multiple attempts to defend her right to paint, have her own view of creativity and protest against Soviet and German occupation. The article studies inter-art relations between letters, memoirs, and literary works about Kateryna Bilokur and her paintings.

**Keywords:** Kateryna Bilokur, ego-documents, memories, biographical novel, intermediality.

Українська історія зараз знову перебуває на стадії посилення уваги до свого минулого, зокрема до історії українського мистецтва й митців крізь оптику постколоніальних студій та дослідження автонаративу. Его-документи як свідчення письма про себе та про історичну добу є також одним із важливих чинників аналізу життєтворчості митців у сучасних літературознавчих студіях. У статті ставимо за мету проаналізувати спадок української художниці ХХ ст. Катерини Білокур (1900–1961) з погляду філософії виживання в буремні роки першої половини й середини минулого століття, прояви її стійкості супроти зовнішніх чинників і внутрішнього протесту, зафіксованих у її епістолярії, спогадах про неї сучасників, залучаючи також мистецький контекст її робіт та біографічний наратив художніх творів про Білокур.

Зацікавлення творчістю та особистістю Білокур розгортається кожного разу новою хвилею, інспіроване публікаціями її епістолярію чи виданням книжки спогадів, нових досліджень чи біографічних художніх творів, виставкових проектів або відеоробіт, ювілейними датами. Ревізія пам'яті, спричинена сучасними подіями історії України, яка століття тому не змогла відстояти свою державність і потрапила у тривалу залежність від радянської системи, а сьогодні мужньо дає відсіч російському вторгненню, провокує подивитися на життя і твори Білокур в умовах протистояння лихоліттям доби, вивчаючи писемні документи художниці, спогади про неї та художньо-біографічний дискурс. Авторка найновішої біографічної книжки „Білокур” Олеся Авраменко зауважує: „Кожен дослідник, хто торкався життя і творчості цієї художниці, стовпів від драматизму її життєвого шляху та сили духу, а ще якихось по-справжньому середньовічних устоїв українського села 1900–1940-х, вирватися з яких пересічній особі було майже нереально”<sup>1</sup>.

---

<sup>1</sup> О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy v konteksti svitovykh khudozhnykh tendentsii (Do 120-richchia z dnia narodzhennia mystykyi)* [v:] „MIST”, вып. 16, Kyiv 2020, s. 6.

Навіть на сьогодні не можна стверджувати, що творчість та життя Катерини Білокур цілісно досліджені й висвітлені у своєму аналізі. В Україні є низка видань альбомів репродукцій художниці, мистецтвознавчих праць та біографічних книг, до ювілейних дат виходили збірники наукових праць<sup>2</sup>. Творчість Білокур та літературні твори про неї стали об'єктом інтермедіальних досліджень – Ірина Бестюк у співавторстві з Іриною Собчук 2021 року опублікували окремим виданням текст лекції, присвяченої постаті Білокур в українському літературному просторі<sup>3</sup>. Поширені в останні десятиліття інтермедіальні студії дозволяють проаналізувати взаємодію літературних творів та мистецьких полотен Білокур, вияскравити образні доміанти, поставити нові акценти в її творчості.

Варто згадати, що увага дослідників до особистісного письма зросла ще наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли відбулося повернення наративної історії після багатьох років домінування історії структур. Розвиток цих ідей детально проаналізувала українська літературознавиця Юлія Павленко в монографії „Чорнильна історія. Письмо про Себе фікційного суб'єкта (на матеріалі французького роману ХVІІІ – початку ХХІ століть)” (2018)<sup>4</sup>. Дослідниця зауважує, що гуманітаристика загалом і окремі науки, як-от філософія, історіографія, соціологія, культурологія,

---

<sup>2</sup> Див., наприклад: *Kateryna Bilokur. Albom: u 2 kn.*, Rodovid, Kyiv 2010; O. Avramenko, *Bilokur*, Vydavnytstvo Horobets, Kyiv 2021; K. Bilokur, *Maliarstvo i proza*, Rodovid, Kyiv 2016; *Kateryna Bilokur: filosofii movchaznogo buntu: naukovy statyi, esei, kulturolohični pratsi do 100-richchia i 110-richchia Kateryny Bilokur*, za red. O. Naidena, Stylos, Kyiv 2011; *Chervonykh sonts protuberantsi: zb. mystetstvoznav. i kulturoloh. prats do 100-richchia Kateryny Bilokur*, avt. proektu, uporiad. i vidp. red. O. Naiden, ArtEk, Kyiv 2001; V. Klymenko, I. Pasichnyk, *Ya, Bilokur Kateryna Vasylivna*, Rodovid, Kyiv 2012.

<sup>3</sup> I. Bestiuk, I. Sobchuk, *Zhyttietvorchist Kateryny Bilokur v ukrainskomu literaturnomu prostori: leksiia, prysviachena 120-littiu vid dnia narodzhennia i 60-littiu z dnia smerti narodnoi khudozhnytsi Kateryny Bilokur (1900–1961)*, Vydavets O. Zen, Rivne 2021.

<sup>4</sup> Yu. Pavlenko, *Chornylina istoriia. Pysmo pro Sebe fiktsiinoho subiekta (na materialii frantsuzkoho romanu 18 – pochatku 21 st.)*, Vydavnychiy tsentr KNLU, Kyiv 2018.

лінгвістика, мистецтвознавство, літературознавство, психологія, звертаються до текстів особистісного характеру, а у Франції, Швейцарії, Німеччині, Нідерландах у цей час формуються колективи вчених, які досліджують автобіографії, щоденники, мемуари та інші приклади его-документів у межах національних та міжнародних проєктів<sup>5</sup>. Дослідниця Валентина Соболь у статті „Антропологія родинної пам'яті та філософія витривалості” зауважує, що сьогодні вже ніхто не підважує значення особистих документів, їхньої ролі в розвитку гуманітаристики, а вивчення его-документів не втрачає своєї актуальності<sup>6</sup>, що засвідчує уже вчетверте проведена конференція Варшавського університету під назвою „Філософія буття та виживання в его-документах українських письменників, художників та кінорежисерів (від Орлика до сучасників)”. Сьогодні в Україні ця проблема перебуває в об'єктиві студій Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Київського національного університету імені Грінченка та інших установ.

Епістолярій прийнято розглядати як письмо про себе. Цій проблемі присвячено чимало праць про автобіографічне письмо: „Пейзажі письма про Себе” канадського вченого Жульєна Лефора-Фавро<sup>7</sup>, „Автобіографія. Письмо про себе” французького вченого Жана-Філіпа Міро<sup>8</sup>, „Форма і фігура” українського германіста Тимофія Гаврилів<sup>9</sup> та інших. Дослідники різних галузей і в різних країнах активно послуговуються поняттям

---

<sup>5</sup> Ibidem, s. 8.

<sup>6</sup> V. Sobol, *Atropolohiia rodynnoi pam'iaty i filosofiya vytryvalosti* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 7, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 14.

<sup>7</sup> J. Lefort-Favreau, *Paysages des écritures de soi* [in:] „Acta fabula”, vol. 18, nr 6, 2017, <http://www.fabula.org/revue/document10366.php>, [12. 03. 2023].

<sup>8</sup> J.-Ph. Miraux, *L'autobiographie. Ecriture de soi et sincérité*, Nathan Université, Paris 1996.

<sup>9</sup> T. Havryliv, *Forma i fihura. Identychnist u khudozhnomu prostori: monohrafiya*, VNTL-Klasyka, Lviv 2009.

Філіпа Лежена „его-тексти”, до яких учений зараховує серед іншого мемуари, автобіографії й листи.

Свідченням письма про себе Білокур є корпус її листів, які опублікував Микола Кагарлицький у книжці „Катерина Білокур. Я буду художником!”<sup>10</sup> 1995 року і згодом, 2000 року, у книжці спогадів „Катерина Білокур очима сучасників”<sup>11</sup>. Після оприлюднення цих особистих свідчень, пише М. Кагарлицький, цілковито змінилося сприйняття художниці та її полотен: „І поблідло, змізерніло все, що досі випродували власною фантазією про Білокур мистецтвознавці, журналісти і навіть письменники. Не лише страдницьке життя, а й картини художниці постали в моїй (і хіба тільки в моїй?) уяві зовсім в іншому вимірі й освітленні”<sup>12</sup>.

Оксана Забужко у статті „Катерина, або Філософія мовчазного бунту”<sup>13</sup> акцентує на тому, що ми досі не можемо збагнути її особистості і її „мовчазного бунту” в лещатах тієї системи, що витворювалася в історії українського села того часу і радянської культури. Авторка пише: „Зрозуміти, розгледіти її в усій її трагічній величі – значить, значною мірою, зрозуміти, що з нами в тому столітті сталось – і якою хворобою був уражений наш дух, досі неспроможний із неї вичунати”<sup>14</sup>.

Білокур ніде не навчалася, батьки не вважали за необхідне дати їй навіть шкільну освіту, самотужки опанувала читання й малювання, відтак спроби вступити на навчання в мистецькі заклади зазнали невдачі: без шкільного атестата вона двічі

<sup>10</sup> K. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom! Dokumentalna opovid u lystakh khudozhnytsi, rozvidkakh M. Kaharlytskoho*, uporiad., red. M. Kaharlytskyi, Spalakh LTD, Kyiv 1995.

<sup>11</sup> *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv*, spohady, esei, rozvidky z arkhivu khudozhnytsi pidhot., uporiad. M. Kaharlytskyi, Tomiris, Kyiv 2000.

<sup>12</sup> K. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 19.

<sup>13</sup> O. Zabuzhko, *Kateryna, abo Filosofiia movchaznoho buntu: konspekt do nenapysanoi biohrafii* [u:] *Kateryna Bilokur: filosofiia movchaznoho buntu...*, s. 173–197. Есеї увійшов до книжки Оксани Забужко „Планета Полин”, що вийшла у польському перекладі (Oksana Zabuzko, *Planeta Polin*, Agora, Warszawa 2022).

<sup>14</sup> Ibidem, s. 173.

одержувала відмови. З рідного села Богданівка (тепер Київська область), вона виїздила вкрай рідко, тож мала досить вузьке коло знайомих, з якими вела листування. Більшість листів художниці мають приватно-діловий характер, адресовані працівникам галузі культури й пов'язані з її творчою діяльністю. Портрет її адресата – служителі тогочасної системи культури: керівники музеїв та музейні працівники, а також поети й мистецтвознавці, які могли посприяти художниці у придбанні фарб або інших матеріалів для малювання, поїздки до столиці України чи Союзу для відвідин музеїв або ж організації виставки її робіт, вислухати в її внутрішній потребі знайти тих, хто почує і зрозуміє, на відміну від родини та односельців. У корпусі епістолярію, який зібрав, упорядкував та видав М. Кагарлицький, близько двох сотень листів до понад десятка адресатів, а також колективів інституцій. Найзначнішими з них за числом й оповідями про себе є листи до мистецтвознавця Степана Таранушенка (опубліковано 77 листів).

Михайлина Коцюбинська, авторка есею про Білокур, зауважує: „Всі, хто знав художницю, підкреслюють, що в житті вона була маломовна й замкнута – отже, листи можна розглядати як своєрідну компенсацію, можливість розкритися. Тут вся вона – її життєва й мистецька філософія, її біль і страждання, її поетична душа, її художнє кредо”<sup>15</sup>.

В її листах та спогадах відчитуємо історію бунту проти родини, яка не давала дозволу малювати. Пишучи про тітку-художницю, Іван Білокур зауважує, що то не характер її батька, Василя Білокура, був винен у тому, що забороняли Катерині здобути хоча б середню освіту, а „царизм, суспільство, тодішні погляди на жінку, якій визначено було дорогу «од печі – до порога»”<sup>16</sup>. Але, як пише Микола Бажан, Катерина „повсталала”<sup>17</sup>. Її бунт проти батьків, протести, ультиматуми, погрози позбавити

<sup>15</sup> M. Kotsiubynska, *Lysty i liudy*, Dukh i Litera, Kyiv 2009, s. 69.

<sup>16</sup> *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 193.

<sup>17</sup> *Ibidem*, s. 77.

себе життя, її упертий характер і жага до навчання й малювання дали плоди – батьки врешті змирилися з її вибором і менше чинили перешкод. Згодом Катерина навіть виборола для себе окрему кімнатку для майстерні – її закритий простір, куди майже нікому не вдавалося проникнути. Художниця Тетяна Яблонська у спогадах про Білокур роздумує про те, що, ймовірно, оте „незборне, всесильне бажання будь-що передати красу на полотні” загострене протистоянням, яке чинила Катря своїм рідним, постійно працюючи всупереч волі батьків, конфліктуючи з рідними, бачачи нерозуміння серед односельців: „Так кожна дія викликала в Катерині Василівні рівносильну, але супротивного напрямку протидію”<sup>18</sup>.

Упорядник листів і спогадів про художницю Кагарлицький зазначає, що найбільше провини в трагічній долі художниці Білокур – у добі сталінського терору проти українського села та українського народу:

І все ж найбільший злочинець – сталінська доба. Це вона покалічила селянинові душу й тіло, а саме село приречла на поступове вимирання. Над безоднею вона тримала впродовж десятиліть і саму Катерину Білокур. Це тієї жакної весни 1947 року, коли голод вдруге пройшовся по Україні, Катерина Василівна перед сусідкою Галиною Юхимівною Верещівською безбоязно жбурнула гнівні слова на адресу „вождя всіх народів”: „Як же це збагнути?! Люди роблять, роблять, а на трудодні нічого не мають та ще й голодують! Якби його, сукиного сина, того Сталіна, хто взяв та й посадив у клітку та й возив по країні – хай би люди на нього дивились, як на лютого тигра! Ірод він проклятий!”<sup>19</sup>

У цьому контексті цілком слушною є думка Забужко щодо ненаписаної досі історії українського села того часу, про яке ми маємо дуже фрагментарні свідчення, здебільшого приватні чи родинні. „В цьому сенсі листи Білокур – таки неоціненний документ для істориків, мимовільний (тим цінніший, що несвідомий!) «літопис самовидця»”. Авторка гостро порівнює

<sup>18</sup> Ibidem, s. 55.

<sup>19</sup> Ibidem.

його з сучасною Північною Кореєю чи тогочасним ГУЛАГом чи кріпацьким пеклом<sup>20</sup>.

Попри майже відсутню історичну конкретику на полотнах художниці, позачасовість натюрмортів та квіткових композицій, сучасні дослідницькі тенденції твердять, що творчість української художниці Білокур не можна аналізувати поза драматичними подіями історії України ХХ ст., свідком яких була народна самоука: дві світові війни, два великих голоди, колективізація села, становлення Радянської влади, німецька окупація, ідеологічний тиск та радянські репресії<sup>21</sup>. Епістолярій Білокур та спогади про неї утворюють цей зв'язок із реальністю доби, у якій довелося жити художниці. Особливо відчутною була Друга світова війна. У листі до працівників відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України від 30 жовтня 1947 року Білокур пише:

1940 року волею судби Полтавський обласний будинок народної творчості взяв за мою роботу: взяли в Полтаву мої картини, позвали й мене туди. Тут трохи доля до мене всміхнулась: мені дали трохи фарб, дали полотна і дали мені надію велику на будуче. Вони мені сказали, що коли закінчиться виставка в Полтаві і в Києві, то дадуть мені звання народного художника. Ого-го, отоді я заживу! Та не так складається, як бажається. 1941-й рік. Війна! І потемнів мені світ білий. Кругом і гухало, і бухало... Картини мої одні в Полтаві, а другі в Києві, а я в Богданівці. Художник без звання і навіть без картин<sup>22</sup>.

„З війною світ перевернувся, час – зупинився”, – пише біографістка художниці О. Авраменко. Молодші брати пішли на фронт, наймолодший у війну загинув, Богданівка була два

<sup>20</sup> О. Zabuzhko, op. cit., s. 179.

<sup>21</sup> Детальніше про історичні події в Україні того часу див., наприклад: *Ukrainske stolittia (1921–2021): vytoky, uroky, perspektyvy derzhavotvorennia*, avtor. kol. T. Vodotyka, V. Holovko, S. Kulchytskyi, L. Yakubova; vidpovid. red. V. Smolii; nauk. red. H. Boriak, Klio, Kyiv 2021.

<sup>22</sup> К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 59.



роки під німецькою окупацією, а німці розстріляли її вчителя Івана Калиту. „Рятувалася вона, як і завжди – живописом”<sup>23</sup>.

У житті, після тієї хуртовини-революції, ніколи в селі не було спокійно: то, знаєте, воєнний комунізм, то колективізація, то індустріалізація – все це за рахунок трудящої людини. Потім почали комуністи заводитися з німцями. І їхній Гітлер оголосив нашому Сталінові війну чи, кажуть, напав з-за рогу. Знову – біда: занепад, убогість, майже голод. Катря перестала малювати. Хіба тільки продавала на базарі те, що шила<sup>24</sup>,

– читаємо у спогадах про мисткиню.

Складними були й повоєнні роки, хоча племінник художниці пише про щасливий і плідний період кінця 1940-х, коли Білокур мала змогу вільно малювати та отримала визнання своїх творів. Усе ж умови для життя і творчості були нестерпними. Дослідники часто згадують вирок голови Президії Верховної Ради УРСР товариша Гречухи 1954 року щодо клопотання музейників про надання художниці помешкання із кращими умовами і ближче до Києва. „Хай сидить, де сидить, – відрубав чиновник. – Ото поки живе в Богданівці, то вона і Білокур, а як заберемо її до Києва, то вже Білокур і не буде...”<sup>25</sup>. Проте радянській системі була потрібна „щаслива художниця”<sup>26</sup>, яка малює квітуче радянське село. У постановочному фото 1950-х років ми бачимо ідеологічно сконструйований рай, яким хотіли бачити повоєнне радянське село партійні функціонери, творячи міф про „щасливу долю митця з народу”. Натомість у листах тих років до різних адресатів читаємо відверті приватні свідчення селянської мисткині, удостоєної численних найвищих нагород того часу, про голодний та холодний період, хворобу, постійну необхідність пропалювати мокрим торфом хату і прохання посприяти їй хоч в якийсь спосіб вирішити матеріальні проблеми, щоб вона мала змогу малювати:

<sup>23</sup> О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 19.

<sup>24</sup> *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 339.

<sup>25</sup> Ibidem.

<sup>26</sup> Ibidem.

Найбільше мене допікає те, що я січас не маюю, що я січас не художник, раз я не працюю. І як мені не соромно, але мушу признатись, що до такої великої ювілейної Шевченківської виставки я нічого не підготувала, бо поки роздмухаю торф, витоплю піч, біля матері впораюсь, а тоді беру сокиру та іду в берег, може, там де найду та вирубаю суху гілку на розпал торфу, ото так проходять мої дні, тижні і місяці. А я тільки дивлюсь, що у мене є все для того, щоб малювати, і дивлюсь, і плачу, що малювати не можна. Іще в мене є сила творити красу, а я мушу прати ганчірки, носити попіл, по цілого півдня стояти біля печі роздмухувати сирий торф. Інший [раз] таке підкотить до серця, що хочеться повіситись<sup>27</sup>.

В есеї про художницю Забужко наголошує, що справжнього розуміння місця творчості й особи Білокур не було навіть у Кагарлицького, який, попри колосальну жертвну роботу з пошуків листів й спогадів, не зрозумів, що тій системі була потрібна не художниця Білокур, а „творчість колгоспниці села Богданівки”:

Такими, і тільки такими вони становили для ідеократичної держави ідеологічну вартість (а іншої в тій державі мистецтво не мало, і вважати інакше – значить не більше в тій державі розуміти, ніж Пікассо з усією французькою компартією вкупі), і за те авторці можна було навіть і заплатити – за найнижчим тарифом, як за „художню самодіяльність”<sup>28</sup>.

Его-тексти Катерини Білокур є документальними текстами. Епістолярій художниці містить також її біографії – фактологічні, офіційні, потрібні для організації виставкової діяльності чи офіційних відзнак, а також літературну автобіографію, написану у двох листах до Степана Таранушенка з детальною розповіддю про своє дитинство, становлення творчого шляху, проблеми соціалізації, переживання глобальних історичних подій, драматичні приватні колізії та особисту душевну драму. Коцюбинська в дослідженні про художню документалістику

<sup>27</sup> К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 327.

<sup>28</sup> О. Zabuzhko, *Kateryna, abo Filosofiia movchaznoho buntu...*, s. 182.

зауважує: „Лист – не тільки «автопортрет» автора, в ньому проступають риси адресата”<sup>29</sup>.

Порівняльне зіставлення епістолярію Катерини Білокур та її живописних полотен дає виразне розуміння протистояння ідеологічного та творчого, самовираження через малярство та внутрішню роботу щодо прийняття чи неприйняття зовнішніх обставин, які довелося пережити художниці. Мисткині неодноразово доводилося обстоювати своє право на власний погляд на творчість перед діячами культури. Для ілюстрації акцентуємо на одному з важливих у контексті нашої проблеми листів Білокур від 20 січня 1952 року до працівників Центрального будинку народної творчості, де вона захищає своє полотно „Колгоспне поле”:

Шановні працівники ЦБНТ! Я хочу перед вами по мірі моєї спроможності виправдати мою картину „Колгоспне поле”, яку критикувала Емма Гурович під час декади українського мистецтва в Москві 1951 року [...]. Вона пише, що тинок, квіти, грона винограду і потім трактор, що мовби там нема нічого прекрасного, ну, так, просто мовити, не личить трактор між виноградом і квітами. А мені здається, що картина „Колгоспне поле” намальована з натури, і все, ну, скажем, вулиця села, двори, обгороджені тинами, а за тинами квітів-квітів – і вулицею їде трактор. [...] І мені здається, шановні товариші, що на моїй картині „Колгоспне поле” нема нічого фотографічного, як пише в отзывах о моїй роботі Емма Гурович. Колгоспне широке поле, даюче нам усім багаті свої дари, я обвила багатим вінком із квітів і винограду. Я намалювала те, що є в житті<sup>30</sup>.

З приводу цього листа Оксана Забужко зауважує, що

її незграбна „апология” („Я намалювала те, що є в житті”) цікава головню як спроба „говорити чужою мовою”, зокрема сленгом ідеологічної кон’юнктури (виправдовуючи зображення трактора на задньому плані „повагою до людей-трудівників”, якої, мовляв, не знали попередні епохи), – видно, що при бажанні вона могла б легко цей сленг опанувати і заговорити як типова „народна героїня” сталінської епохи, але цієї етичної

<sup>29</sup> М. Kotsiubynska, op. cit., s. 84.

<sup>30</sup> К. Bilokur, *Ya budu khudozhnykom...*, s. 85–86.

межі Білокур ніде не переходить, і можна припустити, що і в згаданому листі не лукавить (ну хіба трошечки!) – у неї просто нема в узусі інших „вчених слів”, щоб обстояти право на своє світобачення<sup>31</sup>.

Біографістка О. Авраменко у книжці „Білокур” акцентує на тому, що в листах художниці майже відсутні зовнішні чинники:

Якщо уважно читати її дописи – приватні листи чи офіційні документи – можна здивуватися відсутності розповідей про якісь зовнішні фактори. Є лише згадування про Голодомор: „Ну от якось пережили 1933 рік”, про часи окупації: „Кругом гухало і бухало”. Напевне, щось подібне тоді переживала більшість людей довкола, то й писати про ці події не бачила сенсу, а ще ж, вочевидь, було й небезпечно. Політичних розмов – жодної<sup>32</sup>.

На полотнах мисткині здебільшого квіткові композиції, натюрморти, зрідка портрети й пейзажі. Аналіз її живописних робіт у контексті ідеології радянського часу, в якому прожила усе свідоме доросле життя художника, виявляє лише одну роботу, присвячену темі 30-ліття СССР – 1947 року, із типовими для її стилю квітковими оздобами та обов’язковою радянською символікою. Дослідники називають це „поступкою авторки чужій думці, чужорідному впливу, свідоцтвом того, як система не упускала свого”<sup>33</sup>. Але водночас супротив художниці годі не побачити у її приписці на звороті картини: „Тему для цієї картини дано мені Полтавським будинком народної творчості. А прикрасу для неї я придумала сама”<sup>34</sup>.

Промовистим свідченням протесту художниці проти вбивств, війни, знищення всього живого є збережена в архіві Білокур літературна казка, написана 1958 року (мисткиня пробувала свій талант також у красному письменстві). Її казка є відповіддю на випробування ядерної бомби в Радянському Союзі і пояснює

<sup>31</sup> О. Zabuzhko, op. cit., s. 196.

<sup>32</sup> О. Avramenko, *Bilokur...*, s. 68.

<sup>33</sup> О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 19.

<sup>34</sup> Ibidem, s. 19.

зміст картини „Чорногузи дитину принесли” (1948–1949), яку працівники культури в Києві перейменували на „Щастя”. Художниця працювала над цим сюжетом довго, зробила кілька варіантів, де щоразу малювала дитя „підтішеним”, трохи більшеньким, але з сумним личком. Про причину цього ми й читаємо в авторській казці:

Сміялись соняшники, раділи квітки, що з’явилась на світ людина, малесенька дитина. Спершу і дитятко те було веселе, сміялось, раділо, бо воно бачило, яка земля багата і яку на ній можна створить КРАСУ. [...] Дорогою чорногузи йому і розказали: і як воно, і що, які новини на землі. Що, мовляв, уже не хто-небїть, а люди додумались до того, що вже видумали теж на людей таку зброю страшну: зветься вона атомна чи воднева. То вже де воно гупне, то, лічи, на віки-вічні все загине, все живе: людина, тварина і рослина.

І заплакало тоді дитятко те, засумувало і слова такі до всіх людей, до всього світу проказало: „Ой люди добрії, дорослі! Ой люди, ті, хто видумує оте страхіття! Ой, припиніть його, пожалійте нас, діток маленьких, бо ми хочемо ЖИТИ, чуєте – ЖИТИ!”<sup>35</sup>

Біографічний роман Яворівського „Автопортрет з уяви: роман про трагічну та дивовижну долю Катерини Білокур” (1981) інтерпретує широкий історичний контекст сучасної художниці доби та минулих епох, а воєнний дискурс її життєвого шляху також стає невід’ємним елементом прочитання живописних полотен мисткині. Письменник робить центральним у романі автопортрет художниці, тривалу й складну ментально роботу над ним, розгортає широке полотно спогадів героїні, адже, щоб намалювати свої очі, „Катерина пустила свою пам’ять на всі чотири сторони свого життя”:

Її життя – то частка цього століття, яке пройшло не лише перед її очима, а й крізь неї саму. Їй важко було уявити, що могла б жити в якийсь інший час, серед інших людей чи навіть в іншому селі. Вона не раз думала: а чи зголосився би хтось із попередніх чи наступних століть пережити аж три

<sup>35</sup> *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 383.

війни (з них дві – світові, у які втягнуто було мало не все людство, які вимолотили мільйони життів і зупинили світ у його розвитку)? А вона ж пережила їх<sup>36</sup>.

Буйні квіти Білокур у романі Яворівського є порятунком для художниці та її односельців в обділені радістю й оптимізмом часи, десятиліття утрат і розпуки, голоду й важкої праці:

Війна закінчилася, хоч і вилягло люду, як жита після градобоя, але війна таки зійшла із землі, і земля не здичавіла, не вимерла, є на ній не лише діди, вдови, каліки, а є й діти. Нічого, розживемося, розспіваємося, іще нас почують по всіх світах. [...] Народ таки живе, оре своє поле, сіє в нього зерно, збережене в голодні військові роки, чукає дітей і садить квіти – значить, є і буде завжди<sup>37</sup>.

Квіти на полотнах Білокур утверджували перемогу природи попри голодні роки і смерті на полі бою. Яворівський наділяє їх також сакральним значенням. Квіти Катрі були й оберегом для її коханого в роки війни:

Своїми квітами я воjala до нього через усі бойовища, через Бухенвальди й Освенціми, в усі кінці осатанілого, удаділого від пожежищ світу: тобі треба жити! Мої намальовані квіти, спалені в музеї першою фашистською бомбою, скинутою на сонну Полтаву, ходили за ним, як оберіги, як мої очі, вони перехоплювали кулі, націлені йому в груди, вони бігли попереду нього, щоби не наступив на мінне поле, вони маскували його на вигорілому дотла полі бою, вони пахли йому Батьківщиною й отецькою землею, як євшан-зілля, на просторах розтерзаної Європи. Я заворожила його повернутися і з цієї війни, з цього пекельного безуму<sup>38</sup>.

Мистецтвознавиця О. Авраменко, аналізуючи три полотна, написані за два роки окупації – „Польові квіти” (1941), „Квіти увечері” (1942), „Квіти на блакитному тлі” (1942–1943), – відзначає в них таїну, „надію у безнадії”, „звернення до вищих

<sup>36</sup> V. Iavorivskyi, *Avtoportret z uiavy: roman pro trahichnu ta dyvovyzhnu dolii Kateryny Bilokur*, Brait Star Pablichynh, Kyiv 2018, s. 57.

<sup>37</sup> Ibidem, s. 133–134.

<sup>38</sup> Ibidem, s. 107.

природних і космічних сил”: „Така картина за трагічних часів була енергетичним і молитовним внеском Білокур у звільнення, у виживання. Тому всі чотири полотна окупаційного періоду я сприймаю як потужні, особливо пристрасні молитви художниці”<sup>39</sup>. Дослідниця проводить паралелі квіткових композицій Білокур з літературним прийомом топосу невимовного:

Умберто Еко називає явища, схожі на квіткові композиції Катерини Білокур, топосом невимовного – таким, наприклад, є перелік кораблів в епічній „Іліаді” Гомера. Це присутнє в літературі від Гомера, Вергілія до Овідія... Коли авторові не щастило висловити образами свої враження, він удався до переліку: кораблів, аби донести нездоланну міць флоту; померлих, котрі зустрічають там героя, щоби передати інфернальний стан в Аїді, куди спустився Одисей тощо. Топос невимовного Катерина Білокур долає по-своєму, рухаючись нібито в тому ж напрямку, що й Гомер чи Овідій, та ж ні, вона виходить із того зачарованого кола безвиході, по суті створюючи власне коло – композиційне. [...] Катерина Білокур просто не знала, що невимовне не може бути втіленим, тому не лише прагла, а й досягала того, що невимовне ставало проявленим у її композиціях, так і залишаючись незбагненим. Простота й чистота художньої мови їй не заважала, навпаки, слугувала провідником. За силою пристрасті й невимовності захвату це навіть ближче до Дантівського висловлення щодо численності ангелів у раю. От тільки Білокур не прагне перерахувати, бо вона по суті відтворює божественну земну красу, у якій рятує власну душу, а з тим – і душу того, хто дивиться й бачить<sup>40</sup>.

Родичі й односельці художниці згадують, що війна мала переломний вплив на Білокур, вона закрилася від людей у своїй майстерні, а племінник Іван пише, що в роки війни „тітка ніби й з хати не виходила”<sup>41</sup>. Він згадує епізод, коли в селі, що було два роки під німецькою окупацією, стояли румуни, вони наче поводитися пристойно, не бешкетували, пригостили Білокурів перловою кашею із салом, а Катерина не лише відмовилася

<sup>39</sup> О. Avramenko, *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy...*, s. 14–15.

<sup>40</sup> Ibidem.

<sup>41</sup> *Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv...*, s. 198.

її їсти, а й дорікнула матері й родичам, що ті взяли кашу. Її зневага до чужинців-окупантів була очевидна.

Важливими є роботи художниці часу війни й голодного повоєння, знакові полотна, що утверджують віру в подолання лихоліть і дають цю віру людям. Полотна „Привіт урожаю” і знаменитий „Цар колос” написані в найважчі голодні повоєнні роки 1946–1947 – „як надія на краще майбутнє”<sup>42</sup>. Саме 1947 рік у спогадах односельців часто постає як найскладніший із тих, що їм довелося пережити, „рік важкого випробування народу голодом”<sup>43</sup>, коли „мало того, що хліба не було, – в печі потопити було нічим”<sup>44</sup>. Племінник-скульптор Іван Білокур у спогадах пише про важкі воєнні роки, коли в селі залишились хіба жінки й діти, а ще діди, а хліб державі був потрібен в час війни подвійно, тож її „Колгоспний достаток” („Привіт урожаю”) він називає „мрією, надією на кращі часи”, „тому що в колгоспах тоді були одні нестатки”<sup>45</sup>, а картину „Буйна” (1944–1947) – називає мажорним полотном, що виплескує радість жаданої перемоги у війні<sup>46</sup>.

Тож, як бачимо, літературні спроби та епістолярій Білокур у комплексному прочитанні з її мистецькою спадщиною, художньою біографістикою та мемуаристикою показують виразний одинокий протест художниці-самоуки проти відведених їй гендерних ролей патріархального села, тихий опір радянській системі з її людською безправністю, спроби порятунку себе й людей численними зображеннями барвистих квітів і плодів у найважчі часи після жакіть воєн, голодних років, окупації, які спіткали наше ХХ ст. Хоча з-поміж квітучих полотен Білокур годі розгледіти події буремного часу, збережено хіба рисунок 1930-х років, на якому, імовірно, зображено сцену

<sup>42</sup> Ibidem, s. 200.

<sup>43</sup> Ibidem.

<sup>44</sup> Ibidem, s. 339.

<sup>45</sup> Ibidem, s. 200.

<sup>46</sup> Ibidem.



Голодомору<sup>47</sup>, її епістолярій та спогади про художницю дають об'ємнішу картину її життя в добу драматичних подій. У перспективі інтермедіальних досліджень залучення кінотексту, зокрема художнього та документальних фільмів про Білокур, для комплексного аналізу проблеми протистояння мисткині зовнішнім чинникам непростого часу, у якому довелося жити і творити художниці.

## References

- Avramenko O., *Bilokur*, Vydavnytstvo Horobets, Kyiv 2021.
- Avramenko O., *Tvorchist Kateryny Bilokur na tli epokhy v konteksti svitovykh khudozhnikh tendentsii (Do 120-richchia z dnia narodzhennia mystkyni)* [v:] „MIST”, vyp. 16, Kyiv 2020, s. 6–28.
- Bilokur K., *Ya budu khudozhnykom! Dokumentalna opovid u lystakh khudozhnytsi, rozvidkakh M. Kaharlytskoho*, uporiad., red. M. Kaharlytskyi, Spalakh LTD, Kyiv 1995.
- Zabuzhko O., *Kateryna, abo Filozofia movchaznogo buntu: konspekt do nenapysanoi biohrafii* [v:] *Kateryna Bilokur: filozofia movchaznogo buntu: naukovi statii, esei, kulturolohichni pratsi do 100-richchia i 110-richchia Kateryny Bilokur*, za red. O. Naidena, Stylos, Kyiv 2011.
- Kateryna Bilokur ochyma suchasnykiv*, spohady, esei, rozvidky z arkhivu khudozhnytsi pidhot., uporiad. M. Kaharlytskyi, Tomiris, Kyiv 2000.
- Kotsiubynska M., *Lysty i liudy*, Dukh i Litera, Kyiv 2009.
- Pavlenko Yu., *Chornylina istoriia. Pysmo pro Sebe fiktsiinoho subiekta (na materialy frantsuzkoho romanu 18 – pochatku 21 st.)*, Vydavnychy tsentr KNLU, Kyiv 2018.
- Sobol V., *Atropolohiia rodynnoi pamiaty i filozofia vytryvalosti* [v:] „Studia Polsko-Ukraińskie”, red. Walentyna Sobol, t. 7, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020, s. 13–29.
- Iavorivskyi V., *Avtoportret z uiavy: roman pro trahichnu ta dyvovyzhnu doliu Kateryny Bilokur*, Brait Star Pabliishynh, Kyiv 2018.

---

<sup>47</sup> O. Avramenko, *Bilokur*, s. 34.